

І АЕДІ І І Е²НÒÈ×І ² І АІ 'ВÒÈÈ

О.В. ХАРЛАН

**Надмогильна плита останнього
кошового Запорозької Січі Петра
Калнишевського на території
Соловецького монастиря**

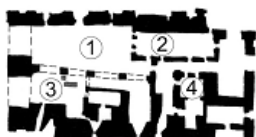
Про трагічну долю останнього кошового отамана Запорозької Січі існує чимало досліджень і публікацій. У сучасній історіографії більш-менш висвітлено всі періоди життя і, зокрема, соловецького ув'язнення, до якого безпосередньо ми й звертаємося в даній розвідці.

На території Соловецького монастиря знаходиться пам'ятка, яка заслуговує ретельного вивчення, оскільки є важливим джерелом історичних подій, що відбувалися на далеких північних островах Російської імперії, але мали пряме відношення до історії Запорізького краю – надмогильна плита П.І. Калнишевського.

Як зазначають дослідники, відкриття місця ув'язнення кошового отамана належить П.С. Єфименку. Пізніше це підтвердили документи, знайдені в монастирському архіві Гоздаво-Тишинським, а П. Чубинським було знайдено могилу і речі Калнишевського на території обителі [4, с.8]. “В Соловецкий монастырь несчастный кошевой представлен был 29 июля 1776 года. Светлейший Синод, которому донесено было об осуждении Кольнышевского на заточение в Соловецком монастыре, сообщил архимандриту сего монастыря, что бывший кошевой осужден “на вечное содержание” в монастыре и предписал содержать его “безвыпускно из монастыря <...> за неослабным караулом обретающихся в оном монастыре солдат”, и удалять его “не только от переписок,

но и всякого с посторонними людьми обращениями...” [3, с.29; 7]. Вирок було виконано сповна. В 1801 р. імператор Олександр I проголосив загальну амністію, і 4 травня архімандрит монастиря оголосив П.І. Калнишевському про звільнення [5, с.96]. Уже вільним він залишився доживати віку в Соловецькій обителі. Останній кошовий Запорізької Січі просидів у в'язниці Соловецького монастиря 25 років і помер незабаром після звільнення, 31 жовтня 1803 р. [5, с.100].

У 1853–1857 роках архімандритом Соловецького монастиря був Олександр Павлович, відомий, багато в чому, за подіями, пов'язаними з облогою монастиря англійцями в 1854 р. За його наказом у 1856 р. на могилі П.І. Калнишевського була встановлена плита з написом про найбільш важливі дати з життя колишнього кошового. Завдяки цій пам'ятці дослідники встановили його рік народження та смерті. Д. Яворницький уперше приводить зображення надмогильної плити, пізніше це зображення з'являється в роботах багатьох дослідників [6, с.391].

Сучасний стан пам'ятки Соловецького монастиря: 1 – Погруддя П.І. Калнишевського, встановлене у некрополі; 2 – Зовнішній вигляд некрополя з плитою та погруддям; 3 – Схематичний план некрополю: 1 – Германівський дворик; 2 – Церква Преподобного Германа; 3 – зібрання надгробків; 4 – усипальниці. Малюнок автора. Публікується вперше

Д.І. Яворницький пише про місце розташування поховання: “Умершаго похоронили на самом лучшем месте монастыря, во дворе близ алтаря соборного храма Св. Преображения, с южной стороны, с одной стороны близ могилы архимандрита Феодорита, с другой, близ могилы знаменитого деятеля в смутную эпоху, Авраамия Палицына...” [6, с.390].

У фондах Соловецького монастиря збереглася фотографія початку ХХ ст., на якій зображено могилу Паліцина, яка була оздоблена невеличкою альтанкою. На жаль, альтанка не збереглася, але поховання існує, й досі залишається орієнтиром для локалізації могили П.І. Калнишевського. Плита ж з могили Феодорита зникла, і це, в свою чергу, ускладнює пошук поховання, що нас цікавить, оскільки у 1920–1940-х роках плита з могили декілька разів переміщувалася територією монастиря [5, с. 100].

Наприкінці липня 2004 р. група архітекторів із Дніпропетровська здійснила архітектурно-краєзнавчу експедицію на Соловецькі острови для ознайомлення з архітектурою монастирських споруд і культурних пам’яток, розташованих на островах Біломорського архіпелагу – Великому Соловецькому та Заяцьких. У плани ентузіастів також входило обстеження пам’ятки, про яку йдеться в даній роботі.

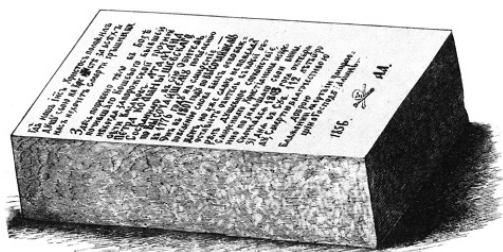
Натоді дослідники не мали потрібної інформації про розташування надгробку П.І. Калнишевського на території монастиря, тим більше – про місце його поховання. І якщо плиту з написом знайти дуже легко, то з локалізацією місця поховання було все набагато складніше.

Про місце поховання інформація була суперечлива. Наприклад, експедицією, здійсненою в 1997 р. українськими археологами, було обстежено одне з місць утримання П.І. Калнишевського. Приміщення каземату оглянули, зробили обміри [9, с. 162–163], про могилу ж наводилася така інформація: “Велика кам’яна плита з епітафією лежала і над могилою останнього кошового отамана П. Калнишевського на Соловецькому кладовищі, яке тепер зруйноване. Плита ж перенесена на територію монастиря і розміщена разом з іншими під стіною одного із соборів...” [10, с.32], “...Калнишевський похований в 1803 році на монастирському кладовищі. Пізніше над його могилою була покладена велика плита з сірого каменю, на відполірованій верхній площині якої напис...” [9, с.165]. До речі, працівники Соловецького музею в 2004 р. також розповідали про кладовище за межами монастиря і про те, що могила кошового – тепер втрачена – знаходилася якраз там. Завдяки дослідженням історика В.В. Грибовського, було знайдене ймовірне місце похован-

ня на території монастиря. Проте, остаточна локалізація могили ще попереду, останнє слово повинні сказати археологи і архівні матеріали [1, с.170].

Але метою даної публікації є дослідження надгробку з могили П.І. Калнишевського, який тривалий час перебував біля західної стіни Свято-Преображенського собору. З 1971 р. її було взято на облік разом із іншими надмогильними плитами, які знаходилися на території загального цвинтарю біля Онуфріївської церкви. На початку серпня 2002 р. за розпорядженням дирекції музею-заповідника у Германівському дворіку біля церкви Преподобного Германа був облаштований некрополь [5, с.101]. Саме тут у 2004 р. пам'ятка й було обстежена автором цієї розвідки.

Надгробок зроблено з каменю місцевого походження, який у значній кількості зустрічається на островах Соловецького архіпелагу. Пам'ятка, як видно з фотографій кінця XIX ст. та ілюстрації з книги Д.І. Яворницького “Запорозжя в залишках старовини та переказах народу”, є гранітним каменем, із гарно відполірованою поверхнею та боковим периметром, із чіткими прямими обрисами, розміщений горизонтально. Якщо порівняти результати сучасного безпосереднього обстеження плити зі старовинними зображеннями, стає зрозумілим, що пам'ятка значно постраждала впродовж XX ст., у зв'язку з чим утрачено деякі фрагменти напису. Більше постраждав боковий периметр надгробку. Спершу плиту поклали на території південного подвір'я Спасо-Преображенського собору, орієнтованою в осі “північ–

Зображення плити П.І. Калнишевського з книги «Запорозжя в залишках старовини і переказах народу»

південь”, сучасне ж положення у згаданому некрополі – в осі “схід–захід”, – пряме свідчення того, що надгробок відірваний від реального поховання.

Поверхня надгробної плити повністю заповнена вміло зробленим різьбленим написом. Численні дослідники

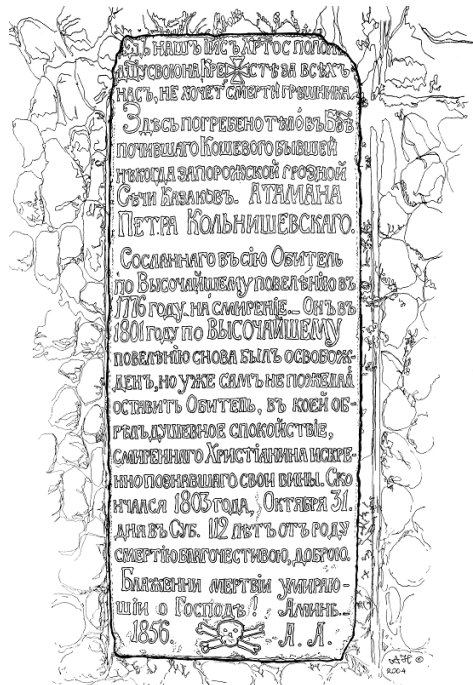
наводять епітафію на свій лад, тож ми, у свою чергу, не робимо цього, а для наукового обігу вводимо графічне зображення надгробної плити з некрополя Соловецького монастиря.

У тексті епітафії надгробку П.І. Калнишевського, на відміну від сучасної некрополі стичної традиції, увага акцентується не на

хронологічних даних, – на перший план виходить повідомлення про померлого: його колишнє положення в суспільстві, наводиться коротка історія його життя в монастирі й відомості про смерть. На витворі соловецьких каменерізів на поверхні плити літературною мовою середини XIX ст. майстерно “написано” двадцять чотири рядки каліграфічних, рясно вирізаних літер. Деякі рядки виділено більш витягнутим вертикально шрифтом (“...Петра Кольнишевського...”) або за допомогою символів. У другому від верху рядку вирізано хрест – обов’язковий символ християнських надгробків. Хрест викарбований за “грецьким” зразком – його промені дещо розширюються від перехрестя. Тактично вписаний у рядок, він ніби зливається з текстом епітафії й ніби об’єднує дві сторони напису.

Останній рядок містить великі літери – “А.А.”, зображення голови Адама (зображення черепу) та рік створення пам’ятки “1856”. Ці літери цілком можуть бути криптограмою, яка потребує дешифрування [11, с.144–149], але в даному випадку більш ймовірно, що перед нами звичайна аббревіатура – “Архимандрит Александр”, – тобто людина, завдяки якій було споруджено виготовлено й встановлено надгробок. Іноді у тексті епітафії майстер використовує вишукане лігатурне написання слів “Господь”, “Иисус Христос”, “душу”, “тело в Бозе” й інші. Це додає напису архаїчності.

Якщо порівняти зображення, наведене Д.І. Яворницьким, зі зробленим після сучасного обстеження пам’ятки, видно значну кількість розходжень у компоновці тексту, орфографії, роз-

Плита з могили останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського у некрополі Соловецького монастиря. 2004 р. Малюнок автора. Публікується вперше

міщенні окремих літер і цілих речень. Це доводить схематичність ілюстрації відомого українського історика, яку пізніше використовували інші дослідники.

Інтерес до монументальних написів як історичного явища історії та культури, зародився на Російській Півночі в XVII ст. [2, с.101]. Історико-культурний контекст пам'ятки, пов'язаної з П.І. Калнишевським у Соловецькому монастирі – яскравий приклад епіграфічної науки, яка вже склалася на той час, і складовим “камнем” в структурі якої є соловецька пам'ятка, присвячена нашому землякові – останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському.

1. *Абросимова С.В.* [Рецензія] Монографія Владислава Грибовського “Кошовий отаман Петро Калнишевський” (Дніпропетровськ: “Пороги”, 2004) // *Козацька спадщина*. – Вип. 1. – Нікополь, 2005.

2. *Авдеев А.Г.* Елеонский крест патриарха Никона // *Ставрографический сборник. Книга первая*. – Москва: Издательство Московской Патриархии, Издательство «Древнехранилище», 2001.

3. *Беднов А.* Последний Кошевой Запорожья П.Ив. Кальнышевский (реферат, читанный в заседании Екатеринославской губернской архивной комиссии 30 ноября 1903 года) // *Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год первый*. – Екатеринослав: тип. Губернского Земства, 1904.

4. *Грибовський В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського // *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”*. Нікополь, 10–11 жовтня 2002 року. – Нікополь–Запоріжжя–Херсон: РА “Тандем-У”, 2002.

5. *Грибовський В.В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: “Пороги”, 2004.

6. *Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.)*. Запорожжя в залишках старовини та переказах народу: Ч. I–II. – К.: Веселка, 1995.

7. *Єфименко П.С.* Кальнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // *Русская старина*. – 1875, ноябрь. – С. 417–418.

8. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – К.: Веселка, 1992. – 224 с.

9. *Телегін Д.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997.

10. *Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К.* Археологія доби українського козацтва. – К., 1997.

11. *Щепки В.Н.* Русская палеография. – М., 1967.